

נושא במוקד – המאבק לתחיית העברית ולהנחלתה, לרגל מאה שנים ל'מלחמת השפות'

עברית ובניין האומה – תחיית השפה

ולידתם של האולפנים הראשונים

ננסי פרחי

הקמת מדינה מודרנית דורשת יצירת בסיס של שפה משותפת, עיצוב היסטוריה ותרבות משותפת כדי לאפשר חיים בטריטוריה אחת. עם העליות הראשונות לארץ ישראל, ובהשפעת חוגים ציוניים שונים, הוחלט שעברית תהיה שפת העם המתכנס בארץ. המאמר עוסק בשפה באופן כללי כבונה זהות לאומית ויצירת אומה, ובהנחלת השפה העברית בארץ לפני 1948 ואחרי קום המדינה. המאמר מתייחס גם לתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים ולתפקיד השפה בקליטת העלייה.

מבט משווה עם שפות אחרות

תחיית השפה העברית הייתה חלק חשוב של בניין האומה והקמת המדינה היהודית. סוציו-לינגוויסטים והיסטוריונים חוקרים איך שפה, זהות אתנית ולאומיות פועלות ביחד. מתחילת עליית התנועות הלאומיות במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, שימוש פוליטי-מגמתי בשפה מקומית היה אחד המרכיבים החשובים בתהליך התגבשות אומות ומדינות עצמאיות. בנדיקט אנדרסון טען ששפה משותפת היא המרכיב המרכזי ביצירת אומה וזהות לאומית.¹ להלן מספר דוגמאות לתחיית שפה. לבאסקים יש שפה משלהם – Euskera. כרבע מהבאסקים דוברים את השפה בנוסף לספרדית או צרפתית. במאה העשרים, עם התגברות התנועות הלאומיות, החלו הבאסקים לדרוש הכרה פוליטית. השפה הפכה לכלי במאבקם לקבל הכרה. בשנים המוקדמות של המאבק היה למנהיגים של ETA, קבוצה לאומית מיליטנטית, חשוב יותר לשמר את השפה מאשר לקבל עצמאות. התחדשות השפה נתפסה אפוא כמשימה דחופה. הייתה דרישה לכתוב ספרות בשפה זו, ובית הוצאה לאור הוקם במיוחד כדי לתמוך בסופרים ומשוררים שכתבו בשפה הישנה המתחדשת. חידוש השפה הפינית הוא דוגמה ל-'language revitalization', משמע התחדשות וחיזוק של שפה קיימת, בדומה לעברית בישראל. פינלנד הייתה תחת שלטון שוודי מן המאה ה-13 עד 1809, עת החלה רוסיה לשלוט בה. באמצע המאה ה-18 התעורר אצל הפינים העיסוק בזהותם. הם התלוננו על כך ששוודים החזיקו בכל התפקידים המנהליים והמשפטיים בארצם. מאידך הפינים חששו מ'רוסיפיקציה'. בפינלנד היו שתי קבוצות לשוניות: הפינית והשוודית. הרוב המוחלט היו דוברי פינית, אבל הדו-לשוניות הייתה

מילות מפתח: שפה ובניו אומה, הנחלת העברית, תחיית שפות, עלייה בראשית המדינה, הקמת האולפנים

ננסי פרחי היא בעלת תואר ראשון בתולדות עם ישראל והיסטוריה של האמנות – האוניברסיטה העברית; תואר שני בתולדות עם ישראל – אוניברסיטת בן-גוריון. כותבת מחקר לקראת תואר שלישי בתולדות עם ישראל באוניברסיטת בן-גוריון (מנחים: עופר שיף וטלי תדמור-שמעוני). עובדת כמורה לעברית באולפן בקיבוץ רביבים למעלה מ-25 שנה.

Benedict Anderson, Imagined Communities London, 1991 1

נפוצה ביותר, מפני שהלימודים בבית הספר התקיימו בשוודית. השפה הפינית נחשבה לדיאלקט אזורי (patois) שדיברו בו הפועלים והאיכרים. הפעילים בתנועה הלאומית הפינית התחילו לשנות את מעמד השפה הפינית באמצעות פעילות בבתי הספר היסודיים. שם הם הורו היסטוריה ולימדו שירי עם. אחר כך פעילותם עברה לבתי הספר העל-יסודיים ולאוניברסיטאות. בשנת 1919 סוציאליסטים-לאומיים פניו ניצלו את המהפכה ברוסיה כדי להכריז על מדינה עצמאית. אחרי מלחמת אחים בין הסוציאליסטים והמעמד הבינוני קמה מדינה עצמאית שהפינית היא שפתה הלאומית. חוקרים רבים בארץ ובעולם סבורים שתחיית העברית הייתה מקרה מיוחד. עברית לא הייתה השפה המדוברת בארץ ישראל. היא הייתה שפה כתובה, עתיקה. היהודים שחיו בארץ דיברו שפות אחרות: ערבית, צרפתית, רוסית, גרמנית ועוד. במאמר על תחיית שפות כתוב: 'הדוגמה האמתית היחידה של תחיית שפה, שאנחנו מוצאים, היא של תחיית העברית'.²

שפה ובינוי אומה

כדי להבין את התופעה של תחיית העברית ושל גיוס השפה לבניית המדינה החדשה, יש צורך לבדוק את תרומתן של שפות לבינוי אומה באופן כללי. סוציו-לינגוויסטים והיסטוריונים חוקרים איך שפה, זהות אתנית ולאומיות פועלות ביחד.

יסיר סולימאן טוען כי שפה משותפת מחברת בין בני אדם בחיי ההווה, אבל השפה גם מחברת את דובריה אל ההיסטוריה המשותפת (האמתית או המדומיינת) שלהם ולזהות משותפת, ששורשיה נטועים בעבר. השפה והזהות המשותפות יוצרות תרבות ואידאולוגיה, שמובילות את אותה קהילה אל העתיד. שפה משותפת מסמנת מי נמצא ב-in-group (אנחנו) ומי ב-out-group (האחרים).³

אחד ממנהיגי תנועת העבודה בארץ ישראל, הציוני-סוציאליסט ברל כצנלסון, פעל רבות למען ביסוס העברית כשפה העתידית של מדינת היהודים ושל התרבות העברית המתהווה. כצנלסון האמין שכל פועל בארץ חייב ללמוד את השפה ולהשתמש בה בחיי היומיום: 'בכל תנועות התקומה של העמים, תופסת מלחמת הלשון מקום עיקרי, לפרקים גם את המקום המרכזי. אין גאולה לעם, לא רוחנית ולא חומרית, אם לשונו אינה נגאלת עמו. ואין עם רואה את עצמו בן חורין ושווה-זכויות כל עוד מציעים לו להסתפק ב'חופש' הדיבור בלשונו ולא הובטח מקומה במדינה וחלקה השווה והצודק בתקציבה, בפעולת מוסדותיה בהנהלה ובמשפט, במעשי ההשכלה והתרבות המתנהלים על-ידה'.⁴

סוציו-לינגוויסטים אומרים שמספר מרכיבים דרושים להצלחה בחידוש שפה: קבוצה אידאולוגית פעילה המאמינה שהשפה מקשרת בין העם לעבר המפואר שלו; חינוך – מערכת של בתי-ספר שבהם השפה נלמדת והופכת לשפה 'טבעית' בפי דובריה; עיתונות וספרות המפיצות את השפה ואת כל האידיאולוגיה הקשורה לה.

במקרה של העברית, כל המרכיבים האלה היוו חלק בהחייאות השפה והביאו להצלחתה. תחיית השפה העברית היא חלק בלתי-נפרד מהתחייה הלאומית היהודית. השפה העברית היא עמוד התווך של התרבות היהודית החילונית החדשה, שהתנועה הציונית התחילה ליצור בארץ ישראל. אנשי העלייה השנייה והשלישית, בעיקר אנשי תנועת הפועלים, יצרו תרבות עברית חדשה בארץ ישראל. התחדשות השפה הייתה חלק חשוב בבניית התרבות של המדינה בדרך.

C. Bratt Paulston, Pow Chee Chen and M.C. Connerty, 'Language Regeneration: A Conceptual Overview of Language Revival, Revitalisation and Reversal', *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 14(4) (1993), 276

.Yasir Suleiman, *A War of Words – Language and Conflict in the Middle East* (Cambridge, 2004), 7

ברל כצנלסון, כתבים, כרך ג', תל אביב, מפלגת פועלי ארץ-ישראל (תש"ו), 293.

תחיית העברית לפני קום המדינה

עם בואם לארץ של אנשי העלייה השנייה (1904–1914) לא רבים השתמשו בעברית כשפת יומיום. קודם לכן, במושבות הראשונות, היו מספר מורים שדיברו עברית עם הילדים בגני הילדים ולימדו בעברית בבתי הספר. הילדים התחילו לדבר עברית, אך הוריהם המשיכו לדבר בשפות אחרות. חסרו מילים רבות, הכתיבה הייתה מליצית ועדיין לא היה מבטא אחיד לדוברי השפה. אנשי העלייה השנייה גרמו לשינוי משמעותי, והעברית הפכה לשפת הדיבור אצל תושבים רבים יותר ביישוב החדש. עבור אנשי העלייה השנייה, כיבוש העבודה וכיבוש השפה היו שני האידיאלים העיקריים. יהושע אלטרמן, איש העלייה השנייה, כתב: 'כשדרכו רגלי על אדמת חוף יפו נדרתי שני נדרים: האחד, שלא אעלה על שפתי שום שפה זרה אלא בלשוננו העברית אדבר; והאחר, שלא אשוב עוד אל הגולה.'⁵ אלטרמן לא היה היחיד שהחליט כך – רבים מן העולים היו נחושים לדבר רק עברית. ברל כצנלסון, איש העלייה השנייה ואחד ממנהיגי הפועלים כתב על עצמו: 'כאשר באתי לארץ לא ידעתי לבנות משפט טבעי בעברית, ולדבר לועזית לא רציתי. החלטתי שלא אוציא מפי מילה לועזית. במשך עשרה ימים לא דיברתי כלל, כשהייתי נאלץ לענות משהו, הייתי עונה באיזה פסוק קרוב לעניין.'⁶

העולים שהגיעו לארץ ישראל בתקופה ההיא היו ספוגי אידאולוגיה ציונית וסוציאליסטית. הם רצו להתנתק מהגלות ומהתרבות היהודית הגלותית: הדת האורתודוקסית, הלבוש, המקצועות והשפה הגלותית – היידיש. בשנת 1906 אימצה מפלגת הפועל הצעיר את העברית (במקום יידיש) וזמן קצר אחרי כן הצטרפו גם 'פועלי ציון' למעגל של דוברי העברית. לפועלים היה קשה מאוד לקבל את השינוי, אך כעבור מספר שנים כל המסגרות הפורמליות של המפלגות התנהלו בעברית. כל העיתונים המפלגתיים נכתבו בעברית, דבר שחיזק את השימוש בעברית אצל הפועלים.

בין הגורמים החשובים להתפשטות המהירה של השפה היו המורים, גני הילדים ובתי הספר, שבהם דיברו ולימדו את כל המקצועות בעברית. בשנת 1905 נוסדה גימנסיה 'הרצליה' ביפו-תל אביב ואחריה נוסדה הגימנסיה העברית בירושלים בשנת 1909, ובהן העברית הייתה שפת ההוראה ושפת הדיבור הרשמית. הקמת הגימנסיות לחינוך תיכוני עברי העניקה יוקרה לעברית, והשפה התקבלה כלשונה של העילית החברתית של היישוב העברי.

חברת 'עזרה', שפעלה בארץ ישראל, הקימה בית מדרש למורים בירושלים בשנת 1904. החברה הקימה בתי ספר מודרניים בירושלים, יפו וצפת, במטרה לחנך למגמות מודרניות באמצעות השפה הגרמנית. התלמידים למדו עברית לצד הגרמנית, כדי לספק את רצונותיה של האוכלוסייה בארץ. בשנת 1913 החליטה חברת 'עזרה' להקים טכניקום (טכניון) בחיפה, שבו השפה של הוראת המדעים תהיה גרמנית. החלטה זו לא הייתה מקובלת על הוועד הפועל הציוני, והיא הייתה הגורם העיקרי ל'מלחמת השפות'. מורים ותלמידים במוסדות של 'עזרה' זעמו על ההחלטה. המכתב הבא נשלח לעיתונים, בבקשה מהעורכים לפרסם אותו:

אנו, תלמידי המחלקות העליונות של בתי הספר הבינוניים [=התיכוניים] בא"י שלחנו ... מחאה בנוסח זה: נדהמים ונרעשים אנו לשמע הידיעה שבטכניקום העומד לה[י]פתח בחיפו [=בחיפה] לא תהיה השפה העברית שפת הלימודים.

אי-אפשר לנו – חניכי בתי-הספר העברים בא"י – להשלים עם רעיון זה. אנחנו ק[י]בלנו את ידיעותינו העבריות והתפתחותנו הכללית דרך צ[י]נורה של העברית והוכחנו לכל העם, שרק השפה העברית היא-היא היכולה וצריכה לשמש שפת הלמוד והדיבור בארצנו; אנו מתחנכים מילדותנו על ברכי שפת העם בארץ אבות; מדברים, לומדים וחושבים בה ורק בה...

5 מיכאל גרינצוויג, 'הלשון העברית בתקופת העלייה השנייה'. בתוך: ישראל ברטל, זאב צחור ויהושע קניאל (עורכים), **העלייה השנייה – מחקרים**. ירושלים: יד בן צבי (1997), 409.

6 אליקים וינברג, **חינוך מבוגרים בדור המדינה**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות (1992), 19. הציטוט לקוח מתוך ברל כצנלסון, 'דרכי לארץ', **ספר העלייה השנייה**. תל אביב (תש"ז), 70.

אנו, התלמידים העומדים לגמור את בתי הספר הבינוניים בא"י והעומדים על מפתן בי"ס גב[ו]ה [=אוניברסיטה], מביעים בזה המחאה העזה המתפרצת מלבנו נגד אלה המעזים לפרץ פרץ בשפה העברית בארצנו והמערערים בזה את יסוד תרבותנו הצעירה – פרי עבודה לאומית ענקית. שום שפה לא תוכל למלא מקומה של העברית בעולם מחשבותינו וידיעותינו! ... שפת הטכניקום יכולה וצריכה להיות רק השפה העברית.⁷

מורים ותלמידים עזבו את המוסדות של חברת עזרה במחאה ויסדו מוסדות אחרים, שבהם שפת ההוראה הייתה עברית. בסופו של דבר, דורשי העברית ניצחו במאבקם וחברת עזרה שינתה את החלטתה. כאשר נפתח הטכניון אחרי מלחמת העולם הראשונה, עברית הייתה השפה הרשמית של המוסד. בשנת 1913, בקונגרס הציוני הי"א, הוחלט לייסד אוניברסיטה בירושלים, שבה לשון ההוראה תהיה עברית. האוניברסיטה נפתחה בשנת 1925 בטקס חגיגי בהר הצופים בירושלים.

על מנת לקדם את לימוד העברית ולהעמיק את האידיאלוגיה הציונית הפועלית, נפתחו קורסים להנחלת הלשון, ללימוד הציונות ומנהיגיה, לידיעת הארץ, לקריאה בתנ"ך ובספרות עברית, להשכלה יסודית ועוד. השיעורים התקיימו בשעות הערב, אחרי יום העבודה. הסתדרות המורים והסתדרות העובדים הכשירו מורים שהתמחו בהנחלת הלשון. ניתן לעמוד על תכליתה של הוראת העברית לפועלים שעלו לארץ במאמר שכתב זאב שביט. הוא כותב: 'לא רק פרקטיקה תרבותית של הקניית שפה למי שאיננו דובר אותה, כי אם גם מילוי שליחות תרבותית תנועתית וחברתית לאומית'. שביט מביא סימאות שהופיעו בעיתונות הפועלים לעידוד ההשתתפות בשיעורי הערב באמצע שנות העשרים, למשל: 'הורים, הַלמדתם לשמוע את שפת בניכם? לכו לשיעורי הערב!'; 'הסירו לשונות הנכר מקרבנו! למדו לשונכם לדבר עברית!'. 'הרכשת לך את המפתח לאוצרות תרבותנו? בשיעורי הערב תרכשו!⁸

לאחר מלחמת העולם הראשונה וסיום השלטון העות'מאני בארץ ישראל, החלה תקופה חדשה בתחיית השפה. השלטון האנגלי הכיר בעברית כשפה רשמית שלישית בארץ ישראל, והיא הפכה לשפה 'ילידית'. בתקופת העלייה השלישית הגיעו לארץ כ־35,000 יהודים. רוב העולים הגיעו ממזרח אירופה. הם היו צעירים משכילים וסוציאליסטים שרצו להמשיך בדרך של העולים מהעלייה השנייה. ארגונים שונים עסקו בשיעורי ערב לעולים, אבל בגלל כמות העולים היה ברור למנהיגות היישוב ולהסתדרות הציונית שצריך ליצור מסגרת מקיפה יותר. בשנת 1936 התקבלה החלטה בוועד הלאומי להקים מחלקה לתרבות, שתעסוק בהקניית הלשון לעולים חדשים ולהמוני העם ותפקח על הנחלת התרבות העברית באמצעות שיעורי ערב, הרצאות, הצגות, שידורי רדיו וכו'. ואכן, באותה שנה הוקמה 'המחלקה לתרבות של הוועד הלאומי'. היא הייתה אמורה למלא שלושה תפקידים עיקריים:

- א. הנחלת הלשון העברית לכל הזקוקים לכך – עולים חדשים ואחרים.
- ב. השכלה לעם – הקניית ידע וערכים לעם באמצעות הרצאות, מסיבות חג, חוגי לימוד, טיולים וספורים, הפצת הספר העברי דרך ספריות ציבוריות ועוד.
- ג. שמירה על הלשון דרך יצירת אווירה ציבורית מתאימה.⁹

7 התפרסם בהאחדות, 36 (סיוון תרע"ג), 22. בתוך: יהושע קניאל (עורך), העלייה השנייה – מקורות. ירושלים: יד בן צבי (1997).

8 זאב שביט, "'הרכשת כבר את המפתח לאוצרות תרבותנו?': הוראת עברית והמצאתה של תרבות לאומית בתנועת העבודה', בתוך יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה (2006), 364, 367.

9 וינברג, חינוך מבוגרים בדור המדינה, 41-44.

תקופת העלייה הגדולה בראשית שנות המדינה

בשנת 1948, עם קום המדינה, שפת הדיבור הרשמית – והמעשית – של ישראל הייתה עברית. בבתי-הספר למדו בעברית, והייתה תרבות עברית כתובה ענפה של עיתונות וספרות. על אף השימוש הנרחב בשפה, רק כ-20 אחוז מתושבי הארץ היו דוברי עברית מלידה.¹⁰ בתקופה זאת התחילו לעלות המוני יהודים לארץ. האוכלוסייה במדינה הצעירה הכפילה את עצמה בארבע השנים בין 1948 ל-1951. העולים הגיעו ממקומות רבים ודיברו בליל של שפות שונות. הם הביאו איתם מנהגים שונים ותרבויות שונות. הקולטים – ותיקי הארץ – עמדו בפני משימה שנראתה כבלתי-אפשרית: לקלוט ולשקם את שארית הפליטה מאירופה ואת יהודי ארצות האסלאם, ולהפוך את כל העולים לחברה הומוגנית אחת בתהליך המכונה 'כור היתוך', משמע ציפייה והכוונה של המהגרים להתנער מעברם ומזהותם התרבותית הקודמת ולאמץ את דרכי ארצם החדשה. תהליך כור היתוך היה קיים בארצות הברית; שם מהגרים מכל העולם הפכו, במידה כזאת או אחרת, לאמריקנים, ועיצבו כך את אופייה המיוחד של ארצות הברית. בישראל ההנהגה אימצה מדיניות זאת כדי לעצב דמות יהודית-ישראלית נשאלת: הצבר או היהודי החדש. הכוונה הייתה ליצור ככל האפשר תרבות ישראלית אחידה בצלמה של האוכלוסייה הוותיקה ולאור האידאלים המקובלים עליה.

תהליך ההגירה כולל תמיד שינויים בתרבות, כיוון שכל חברה בונה מערכת סמלים מיוחדת שלאורה חברה מבינים את המציאות, מארגנים את חיי החברה שלהם וקובעים את דרכי ההתנהגות הרצויות. כל מהגר שחי בחברה חדשה, אפילו זמן קצר, משתנה במידת-מה ומשנה את ההתנהגות שהייתה מקובלת עליו בארץ מוצאו.¹¹ המהגר מוצא את עצמו במצב חדש: 'גבולות הזולת, [בן המקום הוותיק,] שמולו הוא אמור להגדיר את עצמו, אינם ברורים לו. לפתע הוא אינו שווה מעמד ל[אותו] זולת, הוא תלוי בו לחלוטין. הזולת הוא הוותיק, המעורה, הכול-יודע, הוא סוכן החברות שלו, הוא המפתח שלו להבנת הסביבה החדשה, הנראית כל כך מאיימת ועוינת. לידו הוא חש כילד... המהגר אינו מתמצא בנוהלי חיים פשוטים, אינו יודע מה מותר ומה אסור, מה מקובל ומה אינו מקובל ומה הן נורמות ההתנהגות הפשוטות ביותר'.¹²

למידת שפה היא למידת תרבות, ורכישת מידע לשוני ומידע חברתי היא אינטגרלית. קיימת תלות הדדית בין תרבות ושפה, לכן לשפה יש תפקיד חשוב בתהליך החברות.¹³ עבור המהגרים תהליך למידת שפה חדשה קשור לתהליך של למידת תרבות חדשה וחברה חדשה. מבחינתם השפה החדשה היא לא רק דרך לשרוד במקום החדש אלא גם היבט חשוב בבניית זהות חדשה. שפה חדשה היא לא רק מיומנות מכנית או טכנית לבטא דברים; למידת שפה כוללת הבנה עצמית וגם הבנת הסביבה והאנשים הנמצאים בה. לפי ריבה פרלמוטר: 'גבולות השפה הם גבולות האני; הם הגבולות הסביבתיים-חברתיים והגבולות התרבותיים-ערכיים. בלומדו את השפה, העולה רוכש גבולות חדשים, הוא מגדיר את עצמו מחדש, הוא פותר את בעיית המעבר הבין-חברתי במובן הרחב ביותר של המילה, הוא הופך ממהגר לתושב'.¹⁴ בד-בבד עם ההתלהבות שחשו הקולטים בעקבות העלייה של גלי העולים, נוצרו חששות ודאגות התלהבות הציבור הקולט שככה במידה כזאת או אחרת. היה חשש שהשפות הלועזיות שדיברו העולים יציפו את המדינה. בנוסף, בעיני הוותיקים, היו המהגרים, שבאו בגלים עצומים, 'גלותיים' וחסרי רקע ציוני, חינוך ציוני ואידאולוגיה ציונית.

- 10 מיכאל גרינצווייג, 'עברית של קיבוץ גלויות', עת-מול, 214 (2010): 28.
 11 Jose Luis Calvo Buezas, 'Knowledge of Language, Learning, and Intercultural Coexistence,' *International Journal of Educational Leadership*, 5(1) (2010). Formatted and edited in Connexions, e-journal, 3.
 12 ריבה פרלמוטר, 'הנחלת הלשון בתנאים של מעבר בין תרבותי', גדיש – ביטאון לחינוך מבוגרים, א (התשנ"ג-1993), 22.
 13 Deborah Poole, 'Language Socialization in the Second Language Classroom', *Language Learning*, 42 (4) (Dec. 1992), 593-594.
 14 פרלמוטר, שם, 27.

קברניטי המדינה הצעירה האמינו שמעבר לפתרון הבעיות של שיכון, עבודה וכלכלה, צו השעה הוא הנחלת הלשון העברית. הם סברו שהעברית היא גורם מלכד ומאחד את העם המתכנס בארץ, ומבחינת הפרט – יש צורך דחוף ללמד את העולים את הלשון העברית, כדי שיוכלו להסתדר בחיי היומיום וכדי שישתלבו ביתר קלות בחברה ובעבודה.

ראשי המדינה חששו שללא מאמץ גדול של מוסדות המדינה, כל ההישגים ביצירת תרבות עברית יאבדו. בלי תוכנית לסוציאליזציה המשימה של קליטת העולים הרבים עלולה להיכשל.

משימת הקליטה הלשונית והתרבותית של העולים הוטלה על המחלקה לתרבות, שצברה ניסיון רב בתחום של חינוך מבוגרים עוד לפני 1948. אחרי קום המדינה הוחלף שמה ל'מחלקה לתרבות במדינת ישראל'. המחלקה פעלה דרך רכזי תרבות. באמצע שנת 1949 הועסקו בה כ-250 עובדי תרבות – רכזים, מנהלים, מורים ועובדים אחרים. הרכזים היו אחראים לכל תחומי הפעילות הלשונית והתרבותית אצל המבוגרים. המחלקה מצאה את עצמה גם אחראית על חינוך הילדים העולים, מפני שהמחלקה לחינוך לא טיפלה בילדים ולא הקימה בתי-ספר עבורם, במחשבה שהמצב במחנות הוא ארעי. בשנת 1949 המחלקה הקימה כ-40 בתי תרבות במחנות וביישובי העולים, ובשנת 1950 הוקמו בתי תרבות נוספים במחנות וביישובי העולים. הפעילות התרבותית במחנות התקיימה בבתים אלה. אליקים וינברג טוען: 'במציאות העגומה של החיים במחנות היווה בית התרבות נקודת אור, אי של רוגע... בבתי התרבות התנהלה פעילות מגוונת: שיעורי עברית, חוגים לתנ"ך, לספרות עברית ולידיעת הארץ, מסיבות חג, שירה בציבור ועוד.'¹⁵

במעברות הוקמו גני ילדים כדי לטפל ולחנך את הילדים הרכים, וגם צה"ל לקח חלק בחברות העולים שהתגייסו לצבא. השיעורים במחנות העולים ובמעברות התנהלו בתנאים בלתי-אפשריים. לא היה מקום מתאים ללמידה: למדו בצריפונים ופחונים; לא היה מספיק ציוד: לא שולחנות וכיסאות ולא ספרי לימוד. חלק מהמורים היו עולים חדשים בעצמם, שטרם הספיקו לרכוש את התרבות העברית וידיעת הארץ. גם מורות חיילות נשלחו ללמד ללא ניסיון קודם וללא הכשרה פדגוגית. רוב המורים הוותיקים לא רצו ללמד במחנות, והסתדרות המורים נאלצה לחייב מורים מנוסים ללמד בהם, כשהמחנות חוסלו, חייבו אותם ללמד במעברות וביישובי העולים. לעומתם, היו מורים בגמלאות ומתנדבים שבאו ועזרו במאמץ.

עם גידול מספר האנשים במעברות וביישובי העולים היה ברור שזקוקים למסגרת חדשה להוראת העברית כדי ללמד מספר כה רב של עולים. האולפן הראשון, 'אולפן עציון', נוסד בשנת 1949 ולמדו בו 120 עולים. האולפן היה מיועד למשכילים ובעלי מקצוע נדרשים בארץ, שתנאי עבודתם בארץ הוא ידיעת השפה. הקורס היה אינטנסיבי: הלימוד נמשך כחמישה חודשים, 30 שעות בשבוע. אחת המטרות של האולפן הייתה להכין את בעלי המקצוע לעבודה במקצועם. בשנות ה-50 המוקדמות הוקמו אולפנים נוספים בתנאי פנימייה, בדומה ל'אולפן עציון'. נפתחו ארבעה מוסדות נוספים בבית ליד, מחנה ישראל, קריית מוצקין ותל אביב. בנוסף, נפתחו שני אולפני נוער לגילאי 15-17 לתלמידים שסיימו בית ספר יסודי בחוץ לארץ. לאחר מכן הוקמו שתי מסגרות לימוד נוספות – האולפן האקסטרני והאולפן הקיבוצי. האולפן הקיבוצי – אולפן עבודה – נוסד בשנת 1950 ונועד לעולים ותיירים צעירים. אולפני החוץ נועדו לאנשים שנקלטו בקליטה ישירה וכבר גרו בדירותיהם. חלק מהתלמידים למדו בבוקר (אלה שטרם החלו לעבוד) וחלק למדו מספר ערבים בשבוע אחרי העבודה. שלמה קודש, שהיה מנהל המחלקה להנחלת הלשון והשכלת היסוד למבוגרים במשרד החינוך בין 1957 ובין 1970, קבע את מטרות האולפן: לימוד השפה ככלי תקשורת וכדי למצוא אפשרויות לפרנסה, טיפוח הקשר לארץ אבותינו, לימוד הערכים הנצחיים של התנ"ך, טיפוח ההזדהות עם מדינת ישראל.¹⁶

15 וינברג (1992) 64-66.

16 גרינצווייג, 'עברית של קיבוץ גלויות', 29.

במשך השנים מספר האולפנים מכל הסוגים גדל. בשנת 1966 למדו 4,200 תלמידים ב־13 מוסדות שכללו 210 כיתות, ו־3800 תלמידים באולפני עבודה ב־60 קיבוצים. באותה תקופה פעלו 710 כיתות באולפניות ולמדו בהן 11,500 תלמידים.¹⁷

לשפה העברית היה תפקיד חשוב בחינוך הילדים והעולים החדשים. לימוד השפה שימש להקניית הערכים והתרבות שעליהם מושתתת המדינה. אחרי 1948, עולים רבים המשיכו ללמוד עברית במוסדות של המדינה. האולפן שימש לא רק בית ספר ללימוד שפה אלא גם מקום שבו הנחילו את הערכים והתרבות המשותפים לכל אזרחי המדינה, לפי ראייתם של מייסדי המדינה.

סיכום: התפקיד ההיסטורי של האולפן

במשך אלפיים שנה היה עם ישראל מפוזר בתפוצות. לאורך אותו זמן הקהילות השונות אימצו שפות שונות, מנהגים שונים ואורח חיים שונה. בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20, הכמיהה המתמשכת לבית לאומי הפכה לתנועה אידאולוגית: הציונות. הקמת מדינה מודרנית דורשת יצירת בסיס של שפה משותפת, עיצוב היסטוריה ותרבות משותפות וחיים בטריטוריה אחת. ארץ ישראל הייתה הבית העתיק של עם ישראל, ולכן היה רצון לחזור אליה על מנת להקים בה מחדש בית לאומי. בהשפעת תנועת הפועלים בארץ ישראל וחוגים ציוניים אחרים החליטו שעברית תהיה שפת העם המתכנס בארץ. באמצעות הנחלת הלשון המורים בבתי הספר העבריים העבירו לתלמידיהם גם תרבות עברית: ספרות, שירה ותיאטרון, ידיעת הארץ, היסטוריה של עם ישראל, ותולדות הציונות והאידאולוגיה שלה, ופעלו ליצור את 'העברי החדש'.

לשפה העברית היה תפקיד חשוב בחינוך הילדים והעולים החדשים. לימוד השפה שימש להקניית הערכים והתרבות שעליהם מושתתת המדינה. אחרי 1948 העולים המשיכו ללמוד עברית במוסדות של המדינה: האולפן הפנימוני, אולפני העבודה בקיבוצים, אולפנים אקסטרניים, אולפני ערב, אולפניות והאולפן העממי. האולפן שימש לא רק בית ספר ללימוד שפה אלא גם מוסד שבו הנחילו את הערכים והתרבות המשותפים לכל אזרחי המדינה, לפי הבנתם של מייסדי המדינה.

כל חברה הרוצה לקיים את עצמה, מחנכת את הדור הצעיר לערכיה ולתרבותה, כדי שהדור הזה, בהתבגרותו, יוכל להמשיך לקיים את החברה בדמות הרצויה לדור הקודם. בשל ההגירה הגדולה בשנים הראשונות אחרי קום המדינה, הייתה אפשרות לחנך לא רק את הדור הצעיר בבתי הספר אלא גם את המהגרים המבוגרים, שהפכו למעין ילדים עם הגירתם. האולפן לעברית היה (ועודנו) 'חדר לידה' – מוסד חשוב לסוציאליזציה. הערכים והתרבות שהמורים העבירו לתלמידים השפיעו עליהם והיה להם חלק בעיצוב זהותם החדשה.

כתב משה ליסק: 'העלייה, הרכבה האנושי דרכי קליטתה ודפוסי היחסים שהתגבשו בין הקולטים והנקולטים, שרטטו את המפה התרבותית והפוליטית של מדינת ישראל לשנים רבות. קוויה הבולטים של מפה זו, על שיפוליה וקווי הרכס שלה, קובעים עד היום את הנוף החברתי של מדינת ישראל, והם יטביעו עוד שנים ארוכות את חותמם על התהליכים החברתיים והפוליטיים המתרחשים בה'.¹⁸

17 וינברג, חינוך מבוגרים בדור המדינה. 63–83.

18 משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים – כישלוננו של כור ההיתוך. ירושלים: מוסד ביאליק (1999), 1.